

УДК 330.342

ГІРНИК Є.В.,аспірант кафедри економічної теорії, макро- і мікроекономіки
Київського національного університету імені Тараса Шевченка**ЦИВИЛІЗАЦІЙНІ НАПРЯМИ РОЗВИТКУ СУСПІЛЬНОГО СЕКТОРУ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ**

Анотація. В статті досліджується проблема суспільного сектору економіки в контексті розвитку світового економічного життя і формуванні нової системи перерозподілу доходів. Показані критерії формування суспільного сектору економіки, в результаті чого він постає простором формування різних процесів і явищ по відтворенню суспільних благ.

Ключові слова: суспільний сектор, глобалізація, економічна свідомість, суспільне благо, критерії розподілу.

Гирнык Е.В., аспирант кафедры экономической теории, макро- и микроэкономики, Киевского национального университета имени Тараса Шевченко

**ЦИВИЛИЗАЦИОННЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ ОБЩЕСТВЕННОГО СЕКТОРА:
ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АСПЕКТ**

Аннотация. В статье исследуется проблема общественного сектора экономики в контексте развития мировой экономической жизни и формирования новой системы перераспределения прибыли. Показано критерии формирования общественного сектора экономики, в результате чего он становится пространством формирования разных процессов и явлений по воссозданию общественных благ.

Ключевые слова: общественный сектор, глобализация, экономическое сознание, общественное благо, критерии распределения.

Hirnyk Y.V., PhD student of Department of Economic Theory, Macro- and Microeconomics Taras Shevchenko National University of Kyiv

CIVILIZATIONAL DIRECTIONS OF PUBLIC SECTOR: THEORETICAL ASPECTS

Annotation. The article examines the problem of the public sector in the context of the global economy and the formation of a new income redistribution system. The study shows the criteria for the formation of the public sector, with the result that it becomes a space of formation of various processes and phenomena on the reconstruction of public goods.

Keywords: public sector, globalization, economic consciousness, the public good, the allocation criteria.

Постановка проблеми. Осмислення проблем реформування суспільства як цілісної і складної системи пояснюється динамікою процесів соціально-економічних трансформацій, які впливають на нову організацію всіх сфер життя. Нова реальність одержала своє пояснення в ряді теорій, в яких розкривається і підкреслюється роль економічної сфери в якості визначальної для соціального, політичного та культурного розвитку. В економіко-теоретичних розвідках акцентується увага на процесах переорієнтації економічної сфери з кількісного зростання на покращення якості життя, створення такого типу розподілу праці, яка забезпечувала б необхідний рівень добробуту і одержання суспільних благ населенням країни. В такій ситуації актуалізується проблема «суспільного сектору в економіці», котрий через систему своїх інститутів реагує на виклики, які постали перед індивідом, спільнотою та країнами в сучасну епоху глобальних трансформацій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед сучасних наукових публікацій, присвячених дослідженню сутності суспільного сектору економіки, потрібно відзначити фундаментальні праці О.В. Длугопольського, Л.І. Якобсона, Н.В. Сергієнко, С.В. Белоусової, І.В. Манахової, П.В. Савченко, І.А. Погосова. Структурний сектор економіки досліджується в розвідках А.Ю. Штурби, Є.Н. Жильцова, А.А. Голубева та інших. В своїх роботах Н.В. Федірко, Д.П. Єфремов акцентують увагу на ролі суспільного сектору в становленні і розвитку добробуту населення. Однак, незважаючи на досить широке поле результатів, недостатньо вивченою залишається проблема суспільного сектору в умовах нових реалій, породжених розвитком глобальної економіки.

Мета статті полягає в дослідженні сутності суспільного сектору економіки в контексті тих досягнень, які демонструє сучасний світ в умовах кризи, нової економічної свідомості, яка формується під впливом нового структурування соціальних благ та критеріїв їх одержання.

Виклад основного матеріалу. В ряді підходів до аналізу суспільного сектору заслуговують уваги дослідження економістів, які розглядають його в широкому смислі як сукупність макросистем: держава, суспільство та економіка, котрі функціонують в масштабі країни. Суспільний сектор з цих позицій є інституційно оформлена частина національного господарства, яка функціонує на основі суспільної власності з

метою відтворення соціальних благ. З позицій макроекономічного підходу суспільний сектор ринкової економіки багато в чому відрізняється і від приватного, і від державного сектора. На відміну від планової, в ринковій економіці формується необхідний для її системи суспільний сектор. Держава освоює нові інструменти господарювання і впливу на економічний розвиток, ринкові способи взаємодії з приватними фірмами, недержавними організаціями, рахуючись з їх економічним положенням як незалежних, економічно відокремлених, вільних ринкових суб'єктів. Для успішного розвитку ринкової економічної системи важливо не лише використовувати у суспільному секторі адекватні форми і методи господарювання, але і підтримувати оптимальні межі економічної діяльності держави [7, с. 261].

Для розуміння сутності суспільного сектору економіки важливого значення набуває аналіз П.В. Савченко та І.В. Погосовою факторів, що визначають його необхідність. Насамперед наявність цих факторів обумовлена суперечливим характером самого ринкового господарства, не завжди здатного вирішити ряд складних проблем соціально-економічного порядку, так званих «провалів ринку». До недоліків ринкової економіки, що викликають необхідність розвитку суспільного сектору та його «втручання» в економіку, зокрема, відносяться:

- нездатність приватного підприємництва забезпечити нормальний процес відтворення, що приводить до криз, безробіття, інфляції тощо. Включення суспільного сектору в соціально-економічний процес дозволяє уникати глибоких економічних криз, пом'якшити і забезпечити більш або менш рівномірний економічний розвиток;

- нездатність приватного підприємництва забезпечити виробництво суспільних благ, що пов'язано в основному з неможливістю або труднощами виключення окремих індивідів з числа споживачів суспільних благ. Витікаюча з цього необхідність надавати ці блага на безкоштовній основі приводить до того, що багато товарів та послуг не можуть бути надані ринком, або надані в недостатній кількості. Так само бізнес не в змозі забезпечити індивідуальні послуги малозабезпеченим верствам населення в таких видах діяльності, як освіта, охорона здоров'я, житлово-комунальне господарство тощо;

- недоліки конкуренції, які ведуть до монополізму і монопольного ціноутворення, викликає необхідність державного обмеження цих тенденцій, а в сфері природних монополій – регулювання цін. В багатьох випадках підприємства природних монополій належать державі;

- нерівномірність і недоброякісність інформації про споживчі властивості товарів, технології виробництва, економічну кон'юнктуру і тенденції розвитку, що може приводити до неправильних рішень учасників ринку;

- зовнішні ефекти, під якими розуміється діяльність корпорацій, яка приносить шкоду іншим – так звані негативні екстерналії (наприклад, забруднення оточуючого середовища);

- неповні ринки – приватні ринки в ряді випадків не можуть забезпечити окремі товари і послуги, в яких мають потребу ринки приватного підприємництва [8, с. 26-28].

Дана обставина обумовлена фактором глобалізації, яка вносить нестабільність в діяльність ринкової економіки, що актуалізує діяльність суспільного сектору. Для розуміння сутності вказаного фактору важлива думка англійського економіста Б. Ліндсі, який в своєму дослідженні глобалізації зазначає, що цей термін використовує в трьох різних, але взаємопов'язаних смислах: по-перше, для означення економічного явища – інтеграції національних ринків, яка все більш посилюється в зв'язку з політичними або технологічними причинами; по-друге, для характеристики суто політичного процесу усунення створених державами бар'єрів на шляху міжнародного потоку товарів, послуг і капіталів; по третє, для означення значно більш широкого політичного явища, яке полягає в глобальному розповсюдженні ринкової політики на внутрішньому і міжнародному ринках [6, с. 35].

Це породжує новий тип економічної поведінки і свідомості, для якої є характерними неприйняття нормативності в економічній діяльності, амбівалентність, висока мобільність, різноманітність форм. Підкреслимо, що нова економічна свідомість принципово не суперечить вимогам сучасної інформаційної, або постіндустріальної економіки. Більше того, своєю гнучкістю, конкретністю, варіабельністю, оперативністю сприяє її розвитку. В цій ситуації потрібно звернути увагу на ряд обставин, які в умовах глобалізації обумовлюють неминучість участі суспільного сектору в економічному житті незалежно від «провалів» ринку. Перше з них полягає в тому, що органи державної влади мають подвійний характер. З одного боку, вони є інструментом організації політичної та економічної діяльності в країні, які дозволяють членам суспільства координувати свої дії для досягнення загальних цілей. З іншого боку, виконання суспільним сектором своїх функцій по координації діяльності громадян базується на праві власності його інституціональних одиниць на необхідне для цього майно (основні фонди тощо), іммобілізації та витрати грошових коштів. В силу цих особливостей сектор державного управління стає в ринковому господарстві одним із секторів економіки, котрий здійснює економічні та фінансові операції з іншими секторами, зокрема із суспільним, у всіх областях економічного життя. Суб'єкти суспільного сектора «здійснюють економічні фінансові операції як між собою, так і з інституційними одиницями інших секторів економіки» [8, с. 29].

Друга обставина, що визначає участь суспільного сектору в державному управлінні економічним життям, є необхідність формування і постійного коректування інституційних основ ринкової економіки. Мова йде про вироблення органами державної влади законодавчих і нормативних правил, які забезпечують умови для функціонування ринкового механізму і використання потенційних можливостей ринкової економіки. Створюючи інституційні основи, держава визначає норми економічної поведінки суб'єктів ринкової економіки і особливості національних економік різних країн, в яких можуть переважати норми ліберальної або соціально

орієнтованої ринкової економіки. При цьому враховуються особливості історичного розвитку і менталітет населення. Таким чином, «економіка суспільного сектору існує не лише тому, що існують недоліки ринку, які можна компенсувати, але насамперед тому, що сектор державного управління сам по собі є суб'єктом економічних відносин, взаємодіючих з іншими секторами економіки» [8, с. 30].

Третя обставина обумовлена необхідністю перерозподілу доходів. Бізнес байдужий до соціальної нерівності, співмірної з надмірною диференціацією населення по рівню прибутків. Доходи значної кількості людей виявляються нижче прожиткового мінімуму. В результаті зростає соціальна напруга в суспільстві і різко гальмується розвиток людського капіталу, що приводить до відставання в економічному житті від інших країн. З цими обставинами пов'язана необхідність підвищення рівня доходів сімей з дітьми, пенсіонерів, інвалідів тощо, що зумовлює активізацію діяльності суспільного сектору [8, с. 30].

Необхідно виокремити позицію Голубевої А.А. та Соколової Є.В. стосовно визначення феномену суспільного сектору, який потрібно відмежувати від «приватного». Автори використовують наступні критерії розподілу суспільного і приватного сектору: характеристики продукції, яка виробляється; суб'єкт власності і контролю; джерела фінансування діяльності; характер соціальних надлишків і вигод [4, с. 6].

З точки зору першого критерію суспільний сектор – це сукупність організацій, залучених у виробництво суспільних благ. Однак визначення суспільного сектору, яке ґрунтується на розподілі суспільних і приватних благ, має свої недоліки. Так, у виробництві деяких суспільних благ можуть брати участь організації, які виробляють приватні блага (наприклад, приватні компанії, які беруть участь у будівництві доріг), і в самому державному секторі можна знайти приклади виробництва приватних благ (наприклад, на основі закріплення державної монополії), в тому числі – в конкуренції з приватними організаціями. Більше того, більшість благ знаходяться посередині між цими двома крайніми, досконалими категоріями. Добре відомий приклад – знання та інформація, які часто описуються як «квазі-суспільні блага» [4, с. 7].

З позицій другого критерію власність і контроль в суспільному секторі можуть бути визначені в широкому сенсі через колективну або комунальну власність, де вираження прав власності обмежено правовими рамками. Більш «вузький» підхід в рамках даного критерію передбачає розгляд функцій з переважаючою суспільною власністю і контролем, або з допомогою природних і/або юридичних монополій, або маючих особливий (правовий або традиційний) статус суспільних. В даному випадку до суспільного сектора будуть належати організації, в яких «державна має домінуюче положення в якості власника і суб'єкта контролю, безпосередньо або опосередковано (наприклад, через фонди)» [12]. Отже, використання суб'єкта власності і контролю в якості критерію лежить в основі юридичного підходу до визначення суспільного сектору, в якому в центрі уваги знаходиться правовий статус організації.

Стосовно третього критерію, то спосіб фінансування діяльності та надання послуг може бути відправною точкою для визначення меж суспільного сектору. Якщо основним джерелом фінансування є суспільні кошти, то такі види діяльності будуть включені в категорію «суспільного сектору». Джерела фінансування діяльності лежать в основі «фінансового підходу» до визначення суспільного сектору. Згідно з ним, в суспільний сектор, окрім державних організацій, повинні включатися і приватні організації, які фінансуються в основному за рахунок державних коштів, в тому числі – некомерційні організації, котрі надають послуги в соціальній сфері.

Четвертий критерій засновується на визначенні тих, хто одержує соціальні вигоди або надлишки. Віднесення того чи іншого виду діяльності до суспільного сектору в даному випадку залежить від спектра бенефіціаріїв: якщо вигоди носять індивідуальний характер, то має місце приватний характер виробництва і споживання, якщо колективний – суспільний характер [12]. Вказані критерії можна подати в наступній схемі (див. рис. 1).

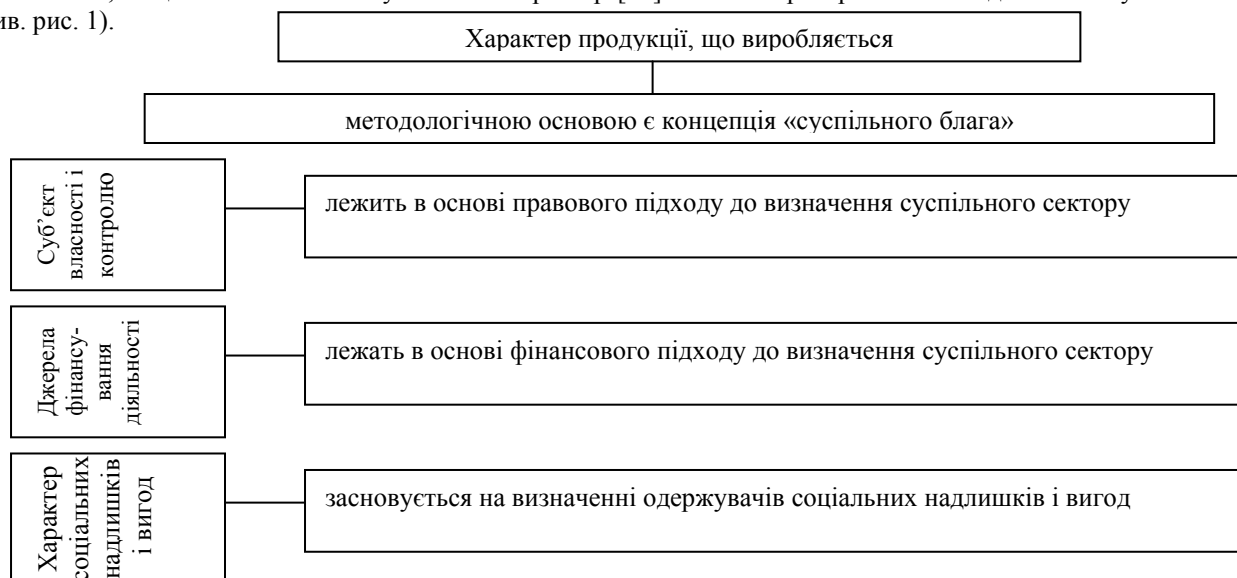

Рис. 1. Критерії розподілу суспільного і приватного секторів

Ми погоджуємося з думкою, що множинність визначення суспільного сектору пояснюється відсутністю «взаємно-однозначної» відповідності між областю суспільної відповідальності і організаціями, що надають суспільно значимі послуги. Наприклад, надання послуг по охороні здоров'я та інших соціальних послуг є обов'язком держави у всіх європейських країнах. Проте в одних країнах увесь набір необхідних послуг надають державні заклади, в інших – приватні компанії та організації третього сектору беруть участь в наданні послуг, що фінансуються державою [4, с. 8].

На наш погляд, найбільш об'ємне визначення суспільного сектору сформульовано в рамках функціонального підходу. Відповідно до нього суспільний сектор включає в себе всі організації в області державного управління, соціальної безпеки, законності і правопорядку, освіти, охорони здоров'я, соціальних і культурних послуг, незалежно від джерела їх фінансування і організаційно-правової форми постачальника. Функціонально заданий суспільний сектор іноді називають «четвертичним сектором» [11].

Вказані вище критерії для виокремлення суспільного сектору приводять нас до поняття публічного управління (public governance), в якому забезпечується поєднання характеристик власності, контролю, фінансування, бенефіціаріїв та інших стейкхолдерів. Сучасний підхід до розгляду проблеми «суспільного сектору» в такому контексті передбачає включення в аналіз фактору глобалізації. З точки зору Ч. Гіла, вона містить дві складові: глобалізацію ринків (процес об'єднання історично відокремлених і відмінних між собою національних ринків в один великий ринковий простір), та глобалізацію виробництва (тенденція до виробництва товарів або надання послуг в тих частинах світу, де існують сприятливі відмінності у кількісних або якісних факторах виробництва) [3]. На думку Р. Конглетона, глобалізація є комплексний і тривалий процес, що змінює переважно технології та комунікації, які здійснюють вплив на економічну, соціальну, екологічну сфери [10]. Разом з тим глобалізація є процесом нерівномірного розвитку, який водночас розділяє та пов'язує (пропонує) нові форми світової взаємозалежності, котра для суспільного сектору являє собою нові способи зв'язку між різними «соціальними контекстами або регіонами, що цілком охоплюють своєю мережею поверхню земної кулі» [2, с. 188], – вказує Е. Гідденс.

Розуміння сутності суспільного сектору передбачає врахування проблеми соціальної нерівності в глобальному масштабі. Ніхто не заперечує, що сьогодні одні країни знаходяться в принципово нерівному становищі щодо інших (структурна залежність). Тому розвиток країн світу має базуватися на радикальній зміні структурних параметрів усієї світової системи, а не «трансплантації» у відсталі регіони світу «інститутів передових держав» [5, с. 15-16]. З точки зору Б. Ліндсі, значна частина того, що відбувається під гаслом соціальної політики (економічна та інституційна допомога у бідні регіони), є не що інше, як непокриті втручання в ринковий процес. Субсидії для нежиттєздатних державних підприємств, впертий протекціонізм, обмеження мобільності трудових ресурсів звично виправдовують необхідністю турботи про «соціальну згуртованість». Однак насправді це «грубий обман», оскільки політика, яка ставить перепони накопиченню багатства в ім'я допомоги малозабезпеченим, лише ускладнює проблему, яку прагне вирішити. Професійна, грамотна соціальна політика повинна виходити з принципу, що «потрібно навчити людей пристосовуватися до змін, а не заважати остатнім» [6, с. 32]. Дана обставина вносить корективи в розуміння суспільного сектору економіки, оскільки виходить з розуміння людини як активного індивіда та його статусу в динаміці глобальної економіки. В цьому контексті глобалізація скоріше являє собою «некомфортне» співіснування ринків і залишків «колективістської мрії», причому останні при кожному зручному випадку всіляко гальмують і заважають першим.

Аналіз сутності, специфіки і досягнень глобалізації в її економічному аспекті відкриває перспективи більш широкого погляду на проблему сутності суспільного сектору. Зокрема, з точки зору мікроекономічної взаємодії держави з іншими суб'єктами ринкового господарства в процесі досягнення відповідного рівня соціальних благ та матеріального добробуту, який виступає показником рівня економічного розвитку і основою диференціації. В даному аспекті заслуговує уваги запропонований Г. Каном і А. Вінером поділ суспільства за величиною статистичного показника «рівень доходу на душу населення». Згідно з цим критерієм виділено п'ять стадій суспільного розвитку: доіндустріальна – \$50-100; перехідна – \$200-600; індустріальна – \$800-1500; масового споживання – \$1500-4000; постіндустріальна – \$4000-20000. Крім зростання доходу, в економіці, тепер вже інформаційного суспільства, повинні переважати соціальні мотиви виробництва. У працях кінця минулого століття американський економіст-футуролог Г. Кан розвиває оптимістичні прогнози щодо подальшого розвитку суспільства, вказуючи, що «постіндустріальний світ ...буде світом зростаючого добробуту... і, можливо, світом, що забезпечить зменшення відмінностей між народами» [13].

З відповіддю на це очікування пов'язано ряд міркувань. Зокрема, основними точками прикладання сили у світовій економіці є держави з розвиненим ринком, в яких підприємства капіталістичної економіки постають основною формою виробництва. Внутрішня і міжнародна економічна політика цих держав включає багато форм регулювання економічної діяльності, але їх інституціональна організація забезпечує «відокремлення» економічного від політичного.

Разом з тим аналіз світових подій показує, що уряди і надалі здійснюють величезний вплив на економічне життя. Безперечним фактом є те, що тиск ринків, навіть підсилений інформаційними технологіями, лише в малій мірі і далеко не завжди здатний стримувати державну політику. Перебільшуючи перемогу ринків над урядами, прибічники глобалізації підіграють своїм опонентам: якщо існуюча ситуація – результат панування ринкових сил, отже, саме ринкові сили за все відповідальні. Перекладання вини за все – «фінансову

кризу, хронічне безробіття, колапс Росії тощо – на глобальний капіталізм фактично є перебільшенням начебто нестримної могутності ринків» [6, с. 22], – вказує Б. Ліндсі.

Критики глобалізації використовують ще одне звинувачення: сьогодні світ потрапив в пастку сліпої і небезпечної віри в *laissez faire*, яка ігнорує життєво важливі потреби. «Проблема глобальної економіки, – заявляє П. Б'юкенен, – та сама, що і нашої економічної політики, яка засновується на міфі про людину економічну і ставить економічну теорію вище всього. Обоження ринків – це таке ж ідолопоклонство, як і обоження держави. Ринок повинен слугувати людині, а не навпаки» [9, с. 288].

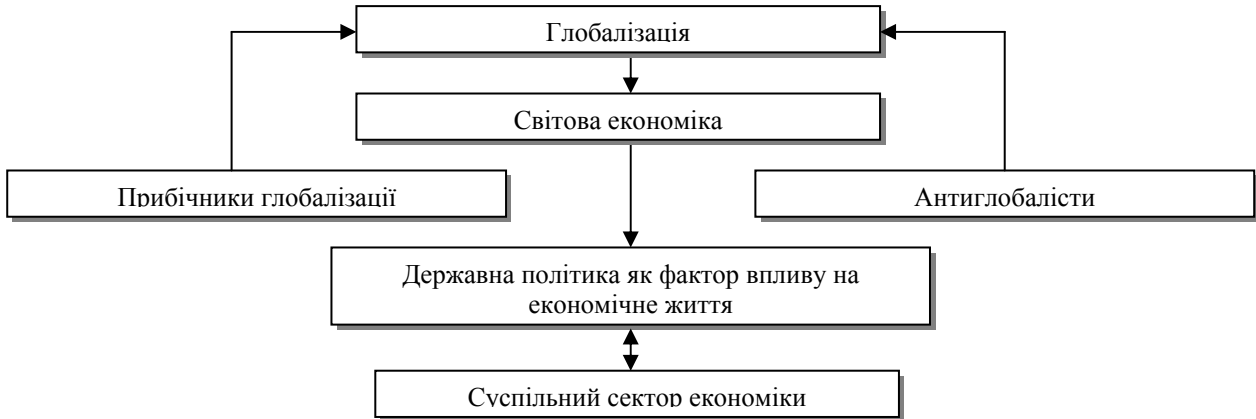

Рис. 2. Місце суспільного сектору економіки в структурі глобального світу

Як прибічники, так і противники глобалізації занадто перебільшують домінування ринкових сил в сучасній світовій економіці. Помилкове протиставлення держави і ринку виявляється і в зв'язку з питаннями соціальної згуртованості. Критики глобалізації доводять, що тиск конкуренції підриває соціальну захищеність людей, які потрапили в скрутне становище. Але між відкритими ринками і програмами соціального захисту немає ніякого внутрішнього конфлікту. Насправді, чим більш багатша країна, тим більше вона може вкладати в розумні програми соціального захисту. Реалізація цієї програми здійснюється шляхом засобів суспільного сектору економіки, що означає досягнення відповідного рівня суспільного блага і добробуту.

На нашу думку, суспільний сектор в умовах глобальної економіки постає єдиним простором існування різних процесів і явищ по відтворенню суспільних благ, де об'єднуються численні елементи матеріальної і нематеріальної (культурної) життєдіяльності суспільства. В даному контексті суспільний сектор об'єднує явища і об'єкти, що відносяться до різних областей людської життєдіяльності: по-перше, добробут людини і суспільства, що формує потреби в суспільних благах; по-друге, матеріальні та інституційні об'єкти по створенню суспільних благ, включаючи виробничі, територіальні, культурні тощо; по-третє, відношення і механізми в процесі відтворення суспільних благ, включаючи дію системи державного, суспільного та іншого регулювання [4, с. 7].

В результаті суспільний сектор може бути представлений як сукупність наступних підсистем, кожна з яких володіє складною структурою: суспільство та його організація, які формують умови відтворення суспільних благ; підсистема споживання суспільних благ; підсистема виробництва суспільних благ (рис. 3).

<i>Підсистема: суспільство та його організація</i>		
Державна система управління	Соціальний капітал	Інституціональна система
<i>Підсистема: споживання</i>		
Людський капітал	Якість життя та його рівень	Система соціальних прав та їх забезпечення
<i>Підсистема: виробництво</i>		
Суспільні блага	Підприємства і заклади	Матеріальні об'єкти і ресурси

Рис. 3. Підсистеми суспільного сектору

Використання структурного підходу при розгляді підсистеми виробництва дозволяє встановити основні складові цього багатомірного явища. Кожний з структурних елементів являє собою лише однобічний варіант розгляду суспільного сектору, що, безумовно, необхідно для усвідомлення різноманітності і специфіки його прояву.

Висновки. Таким чином, вивчення проблеми суспільного сектору економіки вимагає усвідомлення масштабу і специфіки кожного із сегментів розгляду. Виокремлені підходи до розуміння сутності суспільного сектору в умовах глобальної неоднозначності та нестабільності, в свою чергу деталізують окремі критерії його аналізу об'єкта в залежності від їх функціональної специфіки. В сучасних дослідженнях суспільний сектор розглядається в рамках фінансової парадигми, що доводить необхідність встановлення оптимального об'єму державних витрат. Пошук способів скорочення безпосередньої державної участі в економіці визначається всіма

напрямами економічної науки як першочерговий. В результаті постає завдання в'яснити основні параметри тотожності і співмірності державного сектору та суспільного сектору та їх співвідношення поряд з іншими їх елементами і сегментами.

Список використаних джерел

1. Белоусова С.В. Походы к рассмотрению общественного сектора / С.В. Белоусова // Известия Иркутской государственной экономической академии. – 2008. – № 5. – 111 с.
2. Гидденс Э. Последствия современности / Э. Гидденс. – М.: Издательская и консалтинговая группа «Праксис», 2011. – 352 с. (Серия «Образ общества»).
3. Гіл Ч. Міжнародний бізнес. Конкуренція на глобальному ринку / Ч. Гіл. – К.: Основи, 2002. – 856 с.
4. Голубева А.А., Соколова Е.В. Инновации в общественном секторе: введение в проблему / А.А. Голубева, Е.В. Соколова // Научные доклады № 7-(R), 2009. – СПб.: ВШМ СПбГУ, 2009. – 53 с.
5. Длугопольський О.В. Суспільний сектор економіки і публічні фінанси в епоху глобальних трансформацій: моногр. / О.В. Длугопольський. – Тернопіль: Екон. думка ТНЕУ, 2011. – 632 с.
6. Линдси Б. Глобализация: повторение пройденного. Неопределенное будущее глобального капитализма / Бринк Линдси: пер. с англ. – М.: ИРИСЕН, Мысль, 2011. – 416 с. Серия «Экономика».
7. Очерки политической экономики / Под общ. ред. П.С. Лемещенко. – Мн.: БГУ, 1999. – 299 с.
8. Экономика общественного сектора / Под ред. П.В. Савченко, И.А. Погосова, Е.Н. Жильцова. – М.: МНФРА-М, 2010. – 763 с.
9. Buchanan P.J. The Great Betrayal: How American Sovereignty and Social Justice are being sacrificed to the Gods of the Global Economy / P.J. Buchanan. – Boston: Little, Brown and Company, 1998.
10. Congleton R.D. The Globalization of Politics: Rational Choice and the Internationalization of Public Policy / R.D. Congleton [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ssrn.com/abstract>.
11. Khury B., Van der Torre V. De vierde sector / B. Khury, V. Van der Torre // The Hague: Social and Cultural Planning Office (research paper 2004 / 2005).
12. Koch P., Hauknes J. On innovation in the public sector / P. Koch, J. Hauknes // Public report No. D20, 2005.
13. Kahn H. The Next 2000 Years Future Scenario and the World / H. Kahn, A. Weiner. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.sciencedirect.com>.